

Hanna Podedworna

Urynkowanie zasobów wsi w Polsce

Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne nr 5, 4-21

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Hanna Podedworna
Katedra Socjologii
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

URYNKOWIENIE ZASOBÓW WSI W POLSCE¹

Abstrakt: Rozpad realnego socjalizmu i proces transformacji zmieniły zasadniczo makrospołeczne warunki funkcjonowania i otoczenie wiejskich społeczności lokalnych. Artykuł analizuje dokonujące się zmiany restrukturyzacyjne wsi z perspektywy społecznych skutków urynkowania zasobów wsi oraz ich komercjalizacji. Zmienia to zasadniczo charakter przestrzeni wiejskiej, która traci funkcje przestrzeni produkcyjnej i zmienia się w przestrzeń konsumpcji. Autorka odwołuje się do koncepcji trzech fal urynkowania M. Burawoya, aby określić, jakie aspekty życia społeczności wiejskich i jakie zasoby podlegają komercjalizacji. Przedstawiono dwie formy urynkowania bezpośrednie i pośrednie oraz redefinicję roli społecznej rolników, którzy usiłują bronić się przed skutkami działania i dominacji rynku. Związki między lokalną gospodarką i lokalnymi zasobami społecznymi i kulturowymi są wykorzystywane do formułowania zróżnicowanych strategii rozwoju lokalnego, stanowiących odpowiedzi na działanie globalnych sił rynku.

Słowa kluczowe: zasoby wsi, rozwój wielofunkcyjny, dezagraryzacja przestrzeni wiejskiej, urynkowanie zasobów wsi, fale urynkowania Burawoya.

WPROWADZENIE

W dotychczasowych analizach procesu transformacji w Polsce uwaga badaczy była skoncentrowana na identyfikowaniu barier utrudniających rozwój społeczeństwa obywatelskiego i ograniczających partycypację społeczną. Budowanie gospodarki rynkowej i będące jej następstwem oddziaływanie mechanizmów rynku cieszyły się mniejszym zainteresowaniem. Stwierdzono wprawdzie, że Polacy szybciej zaakceptowali reguły rynkowe niż reguły demokracji (Rychard 2006, 2004), ale o tym, w jaki sposób owa entuzjastyczna niemal akceptacja reguł rynku oddziałuje na strategie adaptacyjne różnych aktorów społecznych i jakie są konsekwencje ekspansji rynku na obszarach wiejskich wiadomo znacznie mniej. Problem ten czynił wielokrotnie przedmiotem zainteresowania i badań empirycznych K. Gorlach (2009; 2001; 1995), dokumentując skutki oddziaływania mechanizmów rynkowych dla rodzinnych gospodarstw rolnych i analizując podejmowane przez nie strategie obronne. Z tych badań wylania się pewien

obraz restrukturyzacji polskiego rolnictwa. Zdaniem cytowanego autora polega ona „na coraz wyraźniejszej obecności gospodarstw średnio oraz wysokokapitałowych, których liczebność systematycznie rośnie w analizowanym okresie (Gorlach 2009: 107). Wniosek ten można interpretować także jako przejaw koncentracji zasobów w gospodarstwach najbardziej efektywnych, które obroniły swoją pozycję na rynku.

W opisach procesu transformacji w Polsce rolnicy przedstawiani są zwykle jako wielcy przegrani procesu zmian (Domański 1997) i klasa społeczna, która na transformacji bardziej straciła niż zyskała, a nawet wymieniano ich jako przykład zbiorowości dotkniętych traumą zmiany transformacyjnej (Sztompka 2000; Kocik 2001). Poglądy te wspierają liczne dane statystyczne, które ukazują dystans jaki dzieli wiejskie gospodarstwa domowe od miejskich, w wymiarze sytuacji ekonomicznej i poziomu dochodów, bądź dochody rolników od dochodów innych kategorii społeczno-zawodowych. Sytuacja społeczno-ekonomiczna rolników uległa wprawdzie poprawie po akcesji Polski do UE, wieś jednak nadal pozostaje w tyle i mniej zyskuje w następstwie procesów rozwojowych. Rodzi to obawy, że obserwowane dysproporcje w rozwoju społecznym między miastem a wsią (Halamska 2009; *Raport Polska 2000*) hamują procesy modernizacyjne i mogą zagrażać spójności społecznej.

ROZWÓJ WIELOFUNKCYJNY I DEZAGRARYZACJA PRZESTRZENI WIEJSKIEJ

W globalnej gospodarce zasadniczo zmienia się znaczenie rolnictwa w życiu gospodarczym, zarówno wsi jak i całego społeczeństwa. Jak zostało to zauważone w wielu pracach (m.in. Ward 1993, Wilson 2001, Wilkin 2005, Van Huylenbroeck 2006), w rozwiniętych społeczeństwach i zglobalizowanych gospodarkach rolnictwo przechodzi do innej fazy rozwojowej, określanej jako postproduktywistyczna. Konsekwencją jest malejąca jego rola w wytwarzaniu PKB i tworzeniu miejsc pracy, spadek dochodów ludzi zatrudnionych w tym sektorze i w konsekwencji kurczenie się liczby mieszkańców wsi. Rolnictwo postproduktywistyczne (Wilkin 2005), nie jest nastawione jedynie na zwiększanie produktywności, wydajności, efektywności, a raczej koncentruje się na wypełnianiu wysokich kryteriów jakościowych i produkowaniu w sposób mniej uciążliwy dla środowiska przyrodniczego, czyli z poszanowaniem zasad zrównoważonego rozwoju. Różnicuje się też gospodarka wsi, o której rozwoju decydują lokalne zasoby nie tylko materialne i możliwości ich kapitalizacji.

Model rolnictwa wielofunkcyjnego stanowi trzecią propozycję, wobec rolnictwa zależnego i konkurencyjnego, regulowanego jedynie działaniem mechanizmów rynkowych (Van Huylenbroeck 2006). Przyjmuje się w nim, że rolnictwo wytwarza nie tylko dobra rynkowe, które mają charakter towarowy, ale także wartości inne, których rynek nie wycenia. Oczekuje się, że

polityka rozwoju wsi będzie także wspierała zdolności do wytwarzania przez rolników dóbr i usług nierynkowych, które konsumują inni użytkownicy przestrzeni wiejskiej, a które także mogą przynosić dochód rolnikom (Van Huylenbroeck 2006). Część z nich może być dostarczana na rynki publiczne, gdzie głównym nabywcą jest państwo lub inni przedstawiciele sektora publicznego. Oznacza to zmianę polityki rozwoju obszarów wiejskich, która nie będzie skoncentrowana na rozwoju rolnictwa, a będzie skierowana na rozwój gospodarki lokalnej, mający na celu wzmacnianie lokalnych kapitałów (Refsgaard 2009). Realizacja tych celów wymaga stworzenia nowych sieci społecznych, obejmujących przedstawicieli sektora prywatnego i publicznego, które umożliwiłyby dystrybucję takich lokalnych dóbr publicznych. Rolnictwo wielofunkcyjne umożliwia więc zamianę owych nierynkowych dóbr lokalnych w lokalne zasoby, które poprzez u rynkowanie zyskują wartość ekonomiczną i dynamizują lokalną gospodarkę.

Wielofunkcyjny proces rozwoju obszarów wiejskich prowadzi do dezagraryzacji przestrzeni wiejskiej i jej głębokiej restrukturyzacji. Jak każdy proces zmian, jest on zróżnicowany terytorialnie, a poszczególne miejsca w przestrzeni geograficznej w różnym tempie tracą swój rolniczy charakter i rozwijają funkcje pozarolnicze. Zależy to od wielu czynników, takich jak:

- usytuowanie w przestrzeni geograficznej, ważna jest odległość od miasta i głównych dróg,
- gęstość zaludnienia,
- charakter lokalnej gospodarki, jej stopień zależności od rolnictwa, który decyduje o dostępności pozarolniczych miejsc pracy,
- charakter lokalnych zasobów pracy, kapitału społecznego,
- charakter systemów wartości mieszkańców wsi, jak oceniane jest zaniechanie działalności rolniczej, jakie miejsce zajmują w tym systemie tradycyjne wartości chłopskie.

Wielofunkcyjny model rozwoju powoduje, że szanse rozwojowe społeczności wiejskich zależą nie tylko od kondycji rolnictwa, ale w coraz większym stopniu od zdolności do uruchamiania i eksploatacji mniej mobilnych zasobów lokalnych, występujących w postaci kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego oraz od osiągniętego efektu synergii między zasobami mobilnymi i niemobilnymi (Bryden i in. 2008: 4).

Przyjmując, że aktywność gospodarcza i zachowania aktorów społecznych są zakorzenione w środowisku przyrodniczym i w systemie społecznym zakłada się, że kształtujące się relacje między nimi mają charakter dynamiczny i złożony. W wyniku przeprowadzonych badań empirycznych zidentyfikowano sześć powiązanych ze sobą czynników o charakterze

strukturalnym, od których zależy rozwój lokalny zachodzący na obszarach wiejskich. Obejmują one:

- Kulturę lokalną i społeczeństwo, przekształcające się w kierunku regulacji rynkowej;
- Peryferyjne lub nie usytuowanie w przestrzeni geograficznej i poziom rozwoju infrastruktury technicznej;
- Współrządzenie (*governance*), charakter instytucji sfery publicznej i wielkość inwestycji;
- Rozwój przedsiębiorczości;
- Charakter struktur ekonomicznych i działające organizacje;
- Zasoby ludzkie i stosunki ludnościowe (Bryden i in., 2008: 5).

Wymienione czynniki decydują o charakterze i przebiegu podejmowanych działań gospodarczych, poprzez które dokonuje się komercjalizacja zasobów naturalnych i kulturowych i wytwarzany jest kapitał ekonomiczny. Ich działanie pozwala też wyjaśnić obserwowane zróżnicowanie poziomów rozwoju lokalnego i dostępnych dla mieszkańców poszczególnych miejscowości warunków życia.

Wielofunkcyjny model rozwoju wsi, obserwowane zmiany strukturalne i różnicowanie się polskiej przestrzeni wiejskiej tworzą jej nowy obraz i wymagają nowej jej konceptualizacji. Dotychczas definiowano tę przestrzeń w kategoriach substancjalnych, jako przestrzeń wypełnioną treściami rolniczymi, która była wytwarzana i reprodukowana głównie w wyniku współpracy rolnika z przyrodą, poprzez wykonywanie specyficznych praktyk produkcyjnych. Takie definiowanie przestrzeni wiejskiej zawężało jej znaczenie do przestrzeni rolniczej.

Dezagraryzacja powoduje rozwój nowych funkcji przestrzeni wiejskiej, które wymagają uwzględniania w większym stopniu zróżnicowanych typów działań i praktyk wykonywanych w tej przestrzeni. Wspomniane typy działań i praktyk mogą pozostawać jedynie w luźnym związku z działalnością rolniczą lub nie mieć z nią żadnego związku. Za przykład takich praktyk niech posłuży marketing usług turystycznych, programy ochrony środowiska przyrodniczego, realizowanie celów wspólnej polityki rolnej czy styl życia wiejskiej *service class*, która wysoko ceni sobie walory wiejskiej przestrzeni mieszkalnej i chętnie je konsumuje.

URYNKOWIENIE ZASOBÓW WSI

Poddane restrukturyzacji obszary wiejskie stają się głównie przestrzeniami konsumpcji, rozwijając funkcje rezydencjalne, rekreacyjne i związane ze spędzaniem wolnego czasu. Rozwój tych nowych funkcji wymaga urynkowienia zasobów wsi. Obszary wiejskie wraz z ich dziedzictwem przyrodniczym i kulturowym ulegając komercjalizacji, zmieniają się w towary rynkowe, które wchodzą do globalnego obiegu. Towar wymaga nabywcy, konsumenta, który

zapłaci i przysporzy zysku temu, kto go oferuje. Komercjalizacji zasobów obszarów wiejskich sprzyja także rozwój gospodarki usług, który powoduje zmianę sposobu organizacji pracy, wzrost społecznego zapotrzebowania na przestrzeń mieszkalną pozbawioną uciążliwości środowiska wielkomiejskiego oraz współczesne przemiany stylu życia, w którym wysoko ceniony jest tzw. „zielony konsumeryzm”, „zielony styl życia”. W pojęciu tym mieszczą się bardzo różnorodne aktywności, takie jak wegetarianizm, troska o los zwierząt, sklepy ze zdrową żywnością, festiwale pod gołym niebem, rowery, manifestacje, marsze, i inne aktywności, które wymagają wiele wolnej przestrzeni, którą dysponują obszary wiejskie.

Obserwowana dezagraryzacja przestrzeni wiejskiej i wielofunkcyjny charakter jej rozwoju nadają nowe znaczenie wsi i jej zasobom, zarówno zasobom materialnym, przyrodniczym, społecznym, jak i kulturowym. Mogą być one traktowane i coraz częściej są, jako unikalne zasoby, które rynek pozwala kapitalizować. Urynkowanie oznacza więc kreowanie lub rozszerzanie zakresu działania mechanizmów rynkowych i praw własności, które decydują o alokacji tychże zasobów. Dotyczy to także konkurowania o dostęp do różnych rynków towarów i usług i zewnętrznych funduszy na rozwój przez wiejskie społeczności lokalne.

Regulacja poprzez rynek w efekcie prowadzi do redukcji liczby jego uczestników i zagęszczenia sieci powiązań między nimi (Aldridge 2006). Zasoby wsi mogą być więc analizowane w nowym wymiarze, jaki stanowi ich urynkowanie (utowarowienie). Nawiązuję tu do koncepcji utowarowienia dóbr i stosunków społecznych (Ziółkowski 2005: 185), w myśl której „utowarowienie [...] to proces stawania się towarem, uzyskiwania ceny i wejścia na rynek”. Komercjalizacja obejmuje nie tylko zasoby naturalne wsi, takie jak ziemia, woda, wolna przestrzeń, ale również zasoby społeczne i kulturowe, takie jak tradycje lokalne, czy dziedzictwo kulturowe. Sporządzenie kompletnej listy elementów, które mogą podlegać urynkowaniu byłoby niemożliwe, porzucam więc na przywołaniu wyróżnionych przez Perkinsa (2006: 245) ich czterech różnych kategorii:

- Produkty i aktywności rolnicze i ogrodnicze, dobrze znane, o ugruntowanej pozycji na rynku, które poprzez spopularyzowanie rozszerzają swój udział w rynku, np. kielbasa Lisiecka w Polsce;
- Nowe produkty i aktywności, które stają się popularne na skutek przemian stylu życia, mody, popularyzacji zdrowego odżywiania się, jak żywność ekologiczna, tradycyjnymi metodami wytwarzane sery czy wędliny, jazda konno;
- Stare, opuszczone siedliska wiejskie i budowle gospodarcze, wykorzystywane przez mieszkańców miast jako drugie domy, gospodarstwa hobbystyczne;

- Elementy przestrzeni wiejskiej i tradycji wiejskich, wykorzystywane do celów rekreacyjnych i wypoczynku, jak tradycyjna kuchnia regionalna, czy tradycyjne zajęcia, w których wykonywaniu może uczestniczyć turysta, spędzający urlop w gospodarstwie agroturystycznym.

Urynkowanie tych zasobów, mających w części charakter dóbr publicznych prowadzi do głębokiej restrukturyzacji obszarów wiejskich. Tracąc w wyniku przemian społecznych swoje dotychczasowe znaczenie, elementy świata wiejskiego zaczynają odrywać się od kontekstu lokalnego, funkcjonować poza nim. Zmieniają się w produkt, stają się towarem, będącym przedmiotem transakcji rynkowych, który może być oferowany każdemu, także przybyłym z odległych miejsc, żyjącym w odmiennym kontekście kulturowym. W wyniku urynkowania „wieś” i „wiejskość” tracą swe charakterystyki przestrzenne i społeczno-kulturowe, które dotychczas oddawał zespół mierzalnych wskaźników, takich jak gęstość zaludnienia, udział rolnictwa w gospodarce lokalnej, wielkość miejscowości. Pojęcia „wieś” i „wiejskość” zaczynają funkcjonować jako struktury poznawcze, jako społeczne reprezentacje (Halfacree 1993; Halfacree 2006), bądź „styl wiejski” (Macnaghten i Urry: 231). Zmiana znaczeń kategorii „wieś” i „wiejskość” powoduje różnorodne konsekwencje społeczne, takie jak:

- estetyzacja terenów wiejskich i idealizacja krajobrazu wiejskiego,
- ideologizacja przestrzeni wiejskiej, którą zaczyna się traktować jako coś szczególnie cennego, do czego dostęp można ograniczać i czerpać z tego korzyści ekonomiczne, pobierając opłaty,
- zamiana elementów lokalnej kultury w towary atrakcyjne dla nabywców,
- nawoływanie do ochrony krajobrazu i dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, uznawanego za cenne wartości, które należy zachować dla przyszłych pokoleń.

Przestrzeń wiejska zaczyna być postrzegana w kategoriach „raju utraconego”, idylli i przeciwstawiana nieludzkim warunkom przemysłowego miasta (Macnaghten i Urry: 235). W dalszej perspektywie może to oznaczać reglamentację dostępu do owych powszechnie pożądanых wartości przez wprowadzanie różnego rodzaju opłat, jakie będą zmuszeni ponosić konsumenci wiejskiego krajobrazu, powietrza, otwartej przestrzeni.

Proces urynkowania zasobów wsi może być traktowany w kategoriach swoistego kosztu modernizacyjnego, jaki ta sfera życia społecznego, rządząca się w społeczeństwach preindustrialnych odmiennymi regułami, ponosi wraz z włączeniem w szersze układy społeczne.

Urynkowanie zasobów wsi zmienia zasadniczo ich charakter. Funkcjonując jako towar, zasoby te tracą swój autentyczny charakter, swój związek z miejscem i kulturą lokalną. Mogą być i są powielane bez ograniczeń i stają się coraz częściej konstruktem społecznym,

podporządkowanym wymogom globalnego rynku. Wieś, jej unikalne zasoby przyrodnicze, elementy krajobrazu, lokalnej kultury stają się jedynie marką handlową (ang. *Brand, branding*), która dobrze sprzedaje się. Opatrzanie jakiegoś produktu przymiotnikiem „wiejski”, jak „wiejska szynka”, czy „serek wiejski” stanowi gwarancję jego autentyczności, walorów smakowych, zdrowotnych, itp. Urynkowanie i takie wykorzystywanie zasobów wsi pozbawia je stygmatyzujących znaczeń i umożliwia przedstawianie świata wiejskiego jako atrakcyjnego dla *outsiderów*, stających się jego konsumentami.

Świat wiejski w szerszym odbiorze społecznym przestaje funkcjonować jako realny świat społeczny, stając się obrazem z reklamy, światem przedstawianym, wykreowanym. Zmienia się w zjawisko wizualne, tworzone dla potrzeb rynku, który jak dotychczas docenia jego odmienność i pozwala dobrze sprzedawać produkty opatrzone marką „wiejskie”. Atrakcyjność może być także i jest kreowana w rezultacie świadomie podejmowanych działań specjalistów od marketingu towarów i usług. Przykładem może być następująca ulotka reklamowa:

Postmodernistyczny eklektyzm

Opisany proces urynkowania przestrzeni wiejskich i rozwijająca się konsumpcja „wiejskości” oddziałuje na nie powodując różnorodne konsekwencje społeczne. Należą do nich:

- przemiana przestrzeni wiejskich w spektakle, artykuły gotowe do sprzedaży, co oznacza ich specjalne zagospodarowanie, w myśl z góry powziętego planu,
- utrata lokalnej niepowtarzalności i oderwanie od społecznego i historycznego kontekstu, nastawienie raczej na gusty i potrzeby *outsiderów*, „nowych konsumentów” niż dotychczasowych mieszkańców,

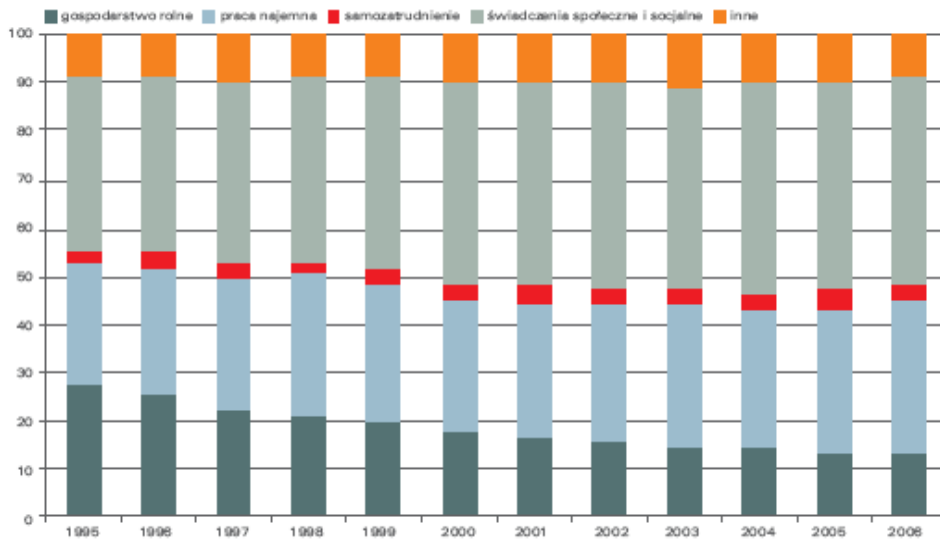
- potencjalne konflikty między dotychczasowymi użytkownikami przestrzeni wiejskich (rolnikami) a ich nowymi użytkownikami (turystami, rezydentami, itp.).

Jak zostało wcześniej zauważone, zarówno nowoczesne rolnictwo jak i przestrzeń wiejska zyskują w społeczeństwach europejskich charakter wielofunkcyjny (Barthelemy i Vidal 2006, Wilkin 2005). W krajach rozwiniętych nie da się już utożsamiać obszarów wiejskich tylko z jedną funkcją gospodarczą. Odkąd rolnictwo utraciło dotychczasową rolę centralnego czynnika rozwojowego gospodarki wiejskiej, jest ona napędzana w większym stopniu przez usługi świadczone na rzecz konsumentów spoza obszarów wiejskich oraz funkcje rolnictwa związane z dostarczaniem dóbr publicznych (Wilkin 2005: 25). Ma się tutaj na myśli te efekty pracy rolnika, które nie są sprzedawane na rynku, takie jak utrzymanie odpowiedniej kondycji środowiska naturalnego, zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi, podtrzymywanie bioróżnorodności, przeciwdziałanie wyludnianiu obszarów wiejskich, które w ekonomii nazywa się pozytywnymi efektami zewnętrznymi. Owe „pozytywne efekty zewnętrzne” mające w części charakter „dóbr publicznych” stają się przedmiotem konsumpcji ogółu społeczeństwa, a nie jedynie mieszkańców wsi i nie dotychczas nie były bezpośrednio wyceniane przez rynek.

Rozwój podziału pracy wymaga ekspansji rynku, który, jak twierdził A. Smith, na wsi rozwija się wolniej niż w mieście. Ekspansja rynku w sferze rolnictwa rodzi w następstwie wiele ograniczeń, co wynika zarówno z natury mechanizmów rynkowych, jak i z charakteru rolnictwa. Współczesne społeczeństwa oczekują od rolnictwa pełnienia wielu funkcji, wykraczających poza tradycyjnie rozumianą produkcję żywności i surowców. Relacje między rolnictwem a pozarolniczymi funkcjami obszarów wiejskich są złożone. Jak wykazały badania (Van Huylenbroeck 2006) dla funkcji rezydencjonalnej obecność w sąsiedztwie otwartej przestrzeni rolniczej jest korzystna, zwiększa bowiem atrakcyjność nieruchomości mieszkaniowych położonych w jej pobliżu. Odwrotnie działają natomiast wielkie farmy zwierzęce, których sąsiedztwo obniża atrakcyjność nieruchomości mieszkaniowych.

Omówione zmiany w odniesieniu do polskich obszarów wiejskich można zilustrować, chociaż w części przy pomocy dostępnych danych statystycznych. Niewątpliwie jednym z przejawów dezagraryzacji przestrzeni wiejskiej jest struktura dochodów wiejskich gospodarstw domowych, którą prezentuje poniższy wykres:

Structure of income of rural households in Poland (1995-2008)

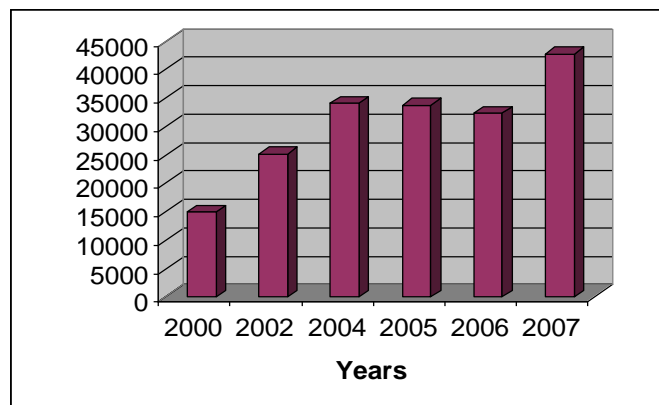

Source: D.Milczarek-Andrzejewska, P. Strawiński, *Zmiana struktury dochodów na wsi*

W strukturze dochodów wiejskich gospodarstw domowych odnotowuje się malejący udział dochodów osiąganych z gospodarstwa rolnego, które jest zastępowane dochodami z pracy najemnej i świadczeniami społecznymi.

Rozwój funkcji rezydencjonalnej dokumentują trzy fakty. Jednym jest ponad dwukrotny wzrost liczby wzniesionych nowych budynków mieszkalnych na wsi - z 14959 w roku 2000, do 42 675 w roku 2007 (Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2008), co prezentuje wykres zamieszczony poniżej:

Number of newly built houses in the countryside

Podobną wymowę mają dane NSP wykazujące przyrost liczby wiejskich gospodarstw domowych w okresie 1988 – 2002 w najbardziej zurbanizowanych województwach, czyli śląskim (o 11%) i małopolskim (o 16%) (Gorlach, Drag, Nowak 2004: 33), które stanowią drugie potwierdzenie dezagrarnizacji przestrzeni wiejskiej. Trzecim jest udział wiejskich gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, co dokumentują dane NSP 2002, zamieszczone na poniższej mapie:

W świetle danych NSP 2002, przedstawionych na mapie w 6 województwach na obszarach wiejskich przeważają gospodarstwa domowe związane z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Są to województwa podlaskie, lubelskie, podkarpackie, małopolskie, świętokrzyskie, łódzkie. W województwie mazowieckim występuje równowaga między gospodarstwami domowymi bezrolnymi i związanymi z gospodarstwem rolnym. W pozostałych województwach zaś na obszarach wiejskich dominują bezrolne gospodarstwa domowe.

Urynkowanie przestrzeni wiejskiej wymaga innych sposobów jej konceptualizowania i nowych kategorii pojęciowych stosowanych do jej analizy. Obecnie źródłem takich kategorii staje się m.in. koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, zgodnie z którą nadaje się przestrzeni wiejskiej szczególne właściwości, postulując konieczność jej ochrony i podjęcie działań mających na celu jej zachowanie dla przyszłych pokoleń. Koncepcja zrównoważonego rozwoju ujmuje przestrzeń wiejską w sposób integralny, akcentując znaczenie równowagi trzech wymiarów - przyrodniczego, gospodarczego i społecznego jako najważniejszej zasady rozwoju. Realizacja tych zasad wymaga partycypacyjnego modelu rozwoju wsi. Postulowana jest taka polityka rozwoju wsi, która umożliwi zachowanie jej dla przyszłych pokoleń i pozwoli ocalić

przed degradacją, wyludnieniem, zmarginalizowaniem, co zmienia zasadniczo jej społeczne postrzeganie. Przestrzeń wiejska zaczyna być postrzegana jako azyl, miejsce ucieczki dla wszystkich zmęczonych cywilizacją miejską, którzy w wyniku świadomego wyboru i realizowanego stylu życia chcą z niej korzystać, „konsumować” jej walory, także o charakterze estetycznym (Howe 2005: 42). W tle takiej konceptualizacji dostrzega się raczej dążenie do utrzymania obecnych jej właściwości niż do wprowadzania zmian.

Konceptualizacja przestrzeni wiejskiej zakładająca traktowanie jej w kategoriach zasobów narodowych, a nawet ogólnoludzkich, czyni z tej przestrzeni oazę unikalnych wartości środowiska przyrodniczego, autentycznych i żywych więzi międzyludzkich, bogatej sfery symbolicznej i ideału wspólnoty niemalże. Ten nowy obraz jest bardzo odległy od dotychczasowego, który przedstawiał przestrzeń wiejską w kategoriach obiektu działań modernizacyjnych, realizacji polityk rozwojowych, bądź też przestrzeni skupiającej wiele problemów społecznych, takich jak bezrobocie, ubóstwo, starzenie się mieszkańców i depopulacja, których rozwiązanie zakładało raczej działania na rzecz wprowadzania zmian niż zachowania *status quo*.

Jakie obrazy przestrzeni wiejskiej konstruowane były dotychczas? Odwołam się do trzech obrazów opisanych przez Macnaghena i Urry’ego (2005: 247). Obraz pierwszy, który został określony jako „widzenie, krajobraz” przedstawia wieś o zdrowym środowisku, zróżnicowaną, dostępną i pełną urody, „wieś marzeń”. Wizja obejmuje dwa aspekty – pogłębianie obrazu i dostęp do niego. Intensywne rolnictwo i inne formy intensywnej aktywności gospodarczej zagrażają takiemu obrazowi wsi. Rolnicy raczej się w nim nie mieszczą. Są albo ukrywani przed turystami, albo występują jako dodatek do romantycznego krajobrazu. Zalecane jest raczej bierne konsumowanie tego krajobrazu, podziwianie jego uroków niż przekształcanie. Drugi obraz określony jako „zarządzanie” jest konstruowany przez agencje rządowe oraz organizatorów wypoczynku, którzy w efektywnym zarządzaniu dostrzegają narzędzie pozwalające przezwyciężyć rodzące się konflikty interesów wokół przestrzeni wiejskich. Trzeba zdawać sobie sprawę, że odpowiedzi na pytanie: „w jakim celu należy wsią zarządzać?” mogą być i są bardzo różne. Jak formułują to Macnaghten i Urry (2005: 250), „czy wsią należy zarządzać w celu jej gospodarczego odrodzenia, czy w celu jej zachowania w aktualnym stanie?” Trudno też udzielić odpowiedzi na pytanie, czyich interesów bronić i jakich konfliktów unikać. Trzeci obraz, określony jako „wybór konsumencki”, obejmuje komercjalizację przestrzeni wiejskich i traktowanie walorów środowiska wiejskiego w kategoriach cennych zasobów. Oznacza to rozwijanie potencjału gospodarczego wokół wykorzystania tych zasobów i promowanie nowych aktywności w przestrzeni wiejskiej, takich jak polowania, gry wojenne, kolarstwo górskie,

rybolówstwo lub golf. Zakłada to także komercjalizację dostępu do przestrzeni wiejskich poprzez wprowadzenie opłat parkingowych, biwakowych, klimatycznych, itp. Społeczne następstwa takiej komercjalizacji obejmują zamianę przestrzeni wiejskich w atrakcyjne widowiska, w specjalnie oznakowany zbiór towarów na sprzedaż, który zaczyna funkcjonować jako „turystyczne atrakcje”.

Urynkowanie zasobów wsi w Polsce było wpisane w model polityki rolnej realizowanej jako element procesu transformacji. Był to dotychczas raczej proces odgórny niż oddolny. Głównym aktorem zmiany w sferze instytucjonalnej otoczenia rolnictwa było państwo i jego agendy. Przed akcesją do UE wiejskie społeczeństwo obywatelskie było za słabe, aby podejmować efektywne działania oddolne. Po akcesji sytuacja zmienia się, gdyż wspólna polityka rolna promuje model zrównoważonego rozwoju wsi, partycypację społeczności lokalnych w jego realizacji (program LEADER), a urynkowanie lokalnych zasobów i mobilizacja lokalnego kapitału społecznego traktowane są jako narzędzia zmiany. Wycofywanie się państwa ze sfery publicznej kreuje przestrzeń dla nowych aktorów społecznych, takich jak prywatni przedsiębiorcy, organizacje konsumenckie czy wiejskie organizacje pozarządowe.

Sfera produkcji żywności poddawana jest coraz szerszej kontroli społecznej, którą realizują specjalne instytucje, np. 5 agencji państwowych strzeże bezpieczeństwa żywności w Polsce. Przenika do niej także zasada współrządzenia (*governance*), rozwija się dialog z udziałem konsumentów, któremu w Polsce nie sprzyjają słabe organizacje konsumenckie. Organizacje te reprezentują interes społeczny w sferze kontroli jakości żywności. W debacie dotyczącej żywności słabo słyszalny jest głos rolników, którzy są obarczani odpowiedzialnością za nie spełniającą standardów jakość żywności i marginalizowani. Rolnicy dialogują raczej z państwem, podejmując działania w sferze politycznej niż bezpośrednio z konsumentami.

Co wspiera proces urynkowania i co jest źródłem barier? Do czynników wspierających urynkowanie zasobów wsi można zaliczyć planowane reformy wspólnej polityki rolnej, o ile zostaną zrealizowane w planowanym kształcie, gdzie zakłada się rozszerzanie regulacji rynkowej. Podobny charakter mają także działania państwa i jego agend działających w sferze zarządzania rozwojem wsi i rolnictwa, które promują lepsze wykorzystanie zasobów lokalnych poprzez realizację partycypacyjnego modelu rozwoju wsi, w czym uczestniczą mieszkańcy i organizacje pozarządowe. Za innego rodzaju czynnik wspierający urynkowanie można także uznać przejawy współrządzenia (*governance*) w produkcji, przetwórstwie i handlu żywnością, co oznacza wzrost znaczenia organizacji konsumenckich działających na rzecz poszerzania zakresu wyboru konsumenta.

Jako źródło potencjalnych barier urynkwienia można wskazać preferowanie innych mechanizmów regulacji przez organizacje rolnicze i agendy państwowe. Organizacje rolnicze domagają się bezpośrednich działań interwencyjnych państwa, które pozwoliłyby neutralizować niepowodzenia rynku (*market failures*), agendy rządowe natomiast działają na rzecz rozszerzenia regulacji rynkowej.

Innym źródłem ograniczeń może być konflikt reguł rządzących produkcją i konsumpcją żywności. Produkcja żywności jest poddawana coraz szerszej kontroli rynku, co oznacza globalną konkurencję. Jej celem jest osiągnięcie zysku i akumulacja kapitału. Podporządkowana jest wymogom rozwoju techniki i technologii oraz globalnym normom jakości, bezpieczeństwa zdrowotnego, itp. Konsumpcja żywności natomiast staje się coraz bardziej refleksyjna (debata na temat dopuszczalności GMF), jest regulowana lokalnie i regionalnie, o czym przesadzają tradycje, wzory konsumpcji, normy społeczne i religijne. Podporządkowana jest indywidualnej satysfakcji i zadowoleniu konsumenta, często służy manifestacji tożsamości, realizacji stylu życia np. dieta wegetariańska, spożywanie tylko żywności produkowanej lokalnie.

PRAKTYKI I AKTORZY SPOŁECZNEGO WYTWARZANIA I KONSUMOWANIA PRZESTRZENI WSI

Skoro zmienił się charakter przestrzeni wiejskiej to należałoby zastanowić się, jakie praktyki społeczne przyczyniają się współcześnie do wytwarzania tej przestrzeni? Jakie grupy aktorów są najważniejsze w tym procesie? Jak wiele miejsca zajmuje wśród nich działalność rolnicza, która od wieków kształtowała przestrzeń wiejską i w wielu rejonach świata pozostaje nadal praktyką wiodącą.

W krajach UE wśród ważnych dla kształtowania przestrzeni wiejskich praktyk wskazuje się wspólną politykę rolną i politykę rozwoju obszarów wiejskich, której programy i priorytety określają przepływ strumieni finansowych i decydują o realizacji wielu zamierzeń. Bardzo ważne znaczenie ma obecnie praktyka zarządzania środowiskiem przyrodniczym, którego długofalowy interes często bywa uznawany za nadrzędny w stosunku do bieżących potrzeb i celów zamieszkujących dany obszar ludzi. Dla osiągnięcia tych celów postuluje się wzrost znaczenia zarządzania i planowania w procesie wytwarzania przestrzeni wiejskiej.

Proces urynkwienia nadaje rosnące znaczenie praktykom marketingowym, które decydują o tym, co, komu, ile i kiedy zostanie sprzedane. Ostateczny kształt życia wiejskiego może być obecnie rezultatem działań marketingowych.

Coraz ważniejsza staje się także rola architektury i planowania przestrzennego, jako kluczowych praktyk organizujących przestrzeń, niezbędnych zarówno dla wytwarzania przestrzeni mieszkalnych, jak i rekreacyjnych, wypoczynkowych, których obecność w krajobrazie wsi będzie wzrastała.

Jakie praktyki społeczne prowadzą do konsumowania wsi? Można wymienić tu zamieszkiwanie na wsi, turystykę i wypoczynek, tzw. „zielony konsumeryzm”, obejmujący imprezy organizowane na świeżym powietrzu, jak pikniki, marsze, biwaki, turystyka rowerowa, itp. Nie można pominąć także marketingu żywności, gdzie wiejskość funkcjonuje jako marka żywności – „kielbasa wiejska”, „serek wiejski”, „jaja wiejskie”. Równie ważny staje się marketing usług, wykorzystujący wiejskość jako markę produktów turystycznych – „wiejski krajobraz”, „wiejskie powietrze”, „wiejskie obyczaje”.

W rezultacie tych praktyk wieś funkcjonuje jako produkt rynkowy, co rodzi wiele konsekwencji społeczno-kulturowych, takich jak:

- sprzedaż elementów tradycji, kultury materialnej i życia codziennego wsi przybyszom spoza niej,
- idealizacja krajobrazu wiejskiego, która nasila się wraz z jego zanikiem;
- rozwijający się „przemysł” dziedzictwa kulturowego, oferujący konsumentom wiejskości różnego rodzaju pamiątki i wytwory wiejskie.

Rezultatem tych praktyk jest „wiejski produkt wysokiej jakości wyrażony za pośrednictwem rynku”.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich tworzy nowe ramy dyskursu publicznego na temat rozwoju przestrzeni wiejskich, a mianowicie „dyskurs zrównoważenia”, w którym uczestniczą poza „zwykłymi” konsumentami zasobów wsi także agencje państwowe, Unia Europejska, władze lokalne, organizacje ekologiczne i biznes. Rodzi to nowe pytania o rolę dotychczasowych wytwórców i konsumentów zasobów przestrzeni wiejskiej, do których należą rolnicy i jej mieszkańcy.

Ze względu na globalny charakter problemów ochrony środowiska postulowany jest rozwój współpracy między różnymi grupami aktorów, dialog, edukacja i informowanie społeczeństwa. Jak zwracają uwagę Macnaghten i Urry (2005: 288) dyskurs ten przyjmuje „optymistyczny model osobistej agencji”, który pomija całkowicie kontekst instytucjonalny działań jednostek, będących odpowiedzialnymi obywatelami i konsumentami. Stosunki z państwem, które prowadzi ekologiczną politykę nie rodzą problemów, biznes dostarcza „ekologicznych” produktów, a ludzie wierzą w naukowe ekspertyzy i ograniczają swoją bieżącą konsumpcję, aby zachować zasoby dla przyszłych pokoleń. Wszystko to nie rodzi konfliktów, nie

wymaga godzenia sprzecznych interesów i rozwiązywania bieżących problemów życia codziennego. Rzeczywistość odbiega dalece od takiej optymistycznej wizji i wymaga kompromisów, uzgodnień i negocjacji.

PODSUMOWANIE

Michel Buravoy (2007) wyróżnił trzy fale procesu urynkowienia, z których każda charakteryzowała się innym zasięgiem oddziaływań. Pierwsza fala obejmowała urynkowienie pracy, urynkowienie rolnictwa w krajach uprzemysłowionych i urynkowienie finansów. Miała zasięg lokalny. Jej następstwem były ruchy zwalczające urynkowienie i rozwój życia stowarzyszeniowego. Budowa podstaw społeczeństwa obywatelskiego stanowiła społeczną samoobronę przed skutkami urynkowienia. Druga fala obejmowała urynkowienie pieniądza i handlu i miała zasięg lokalny lub narodowy. Trzecia fala, która występuje obecnie, obejmuje urynkowienie środowiska przyrodniczego, społecznego oraz dóbr publicznych i ma zasięg globalny.

Każda z tych fal wywołała inne działania, umożliwiające społeczeństwu przystosowanie się do wywołanych przez nie następstw. Odpowiedzi na pierwszą falę miały charakter dostosowań i reakcji społecznych na poziomie lokalnym, których celem była obrona siły roboczej i rolnictwa przed skutkami działań rynku. Przybierały one postać ruchów zwalczających urynkowienie bądź zakładania stowarzyszeń. Społeczną samoobroną przed skutkami urynkowienia na tym etapie była budowa podstaw społeczeństwa obywatelskiego. Reakcje na drugą falę urynkowienia miały charakter działań podejmowanych na poziomie państwa narodowego. Faszyzm i stalinizm mogą być uznane za przykłady próby obrony autarkii gospodarczej przed tyranią międzynarodowych rynków. Działania na poziomie państwa doprowadziły w efekcie do sformułowania praw pracowniczych i praw socjalnych, które stały się elementem polityki państwa opiekuńczego. Państwo i rynek współdziałały na rzecz i znajdowały się pod kontrolą społeczeństwa obywatelskiego. Reakcje na trzecią falę urynkowienia, mająca zasięg globalny wymagają powrotu do formułowania odpowiedzi w skali lokalnej. Urynkowienie środowiska przyrodniczego, komercjalizacja dóbr publicznych, urynkowienie ciała człowieka, organów i produktów ludzkiego umysłu wymaga współdziałania i obrony przed skutkami działania ponadnarodowych instytucji politycznych i ekonomicznych, które rugują prawa pracownicze i zabezpieczenia socjalne. Państwo wycofuje się ze sfery publicznej, oddaje pole rynkowi i wspiera mechanizmy rynkowe. Społeczeństwo obywatelskie zostaje osamotnione w swoich działaniach obronnych.

Nie dysponując danymi, które pozwoliłyby dokonać pełnej oceny stopnia zaawansowania procesu urynkowania zasobów wsi w Polsce, ani określić czynników decydujących o jego przebiegu, mogą jedynie stwierdzić, że o przyszłej sytuacji obszarów wiejskich w Polsce zadecydują lokalne odpowiedzi na owe globalne oddziaływania trzeciej fali urynkowania. Odpowiedzi te będą zapewne zróżnicowane w wymiarze lokalnym i regionalnym, aby wykorzystać różnorodne potencjały środowisk lokalnych. Ich sformułowanie wymaga lepszej mobilizacji zasobów społecznych i kulturowych, jakimi dysponują wszyscy mieszkańcy wsi, także ci, którzy nie mają związków z rolnictwem, co nie będzie możliwe bez zbudowania efektywnych sieci społecznych i współpracy różnych grup aktorów.

Współczesna gospodarka wsi staje się patchworkiem zróżnicowanych, lokalnych gospodarek i nie może być dłużej przedstawiana jako zdychotomizowany model tradycyjnej bądź nowoczesnej gospodarki (Marini i Mooney 2006: 96). O możliwościach ich ożywiania decydują różnorodne zasoby lokalne, do których zalicza się także zasoby społeczne i kulturowe, które mogą być wykorzystane w działalności gospodarczej. Te właśnie związki między lokalną gospodarką i lokalnymi zasobami społecznymi i kulturowymi są wykorzystywane do formułowania zróżnicowanych strategii rozwoju lokalnego, stanowiących odpowiedzi na działanie globalnych sił rynku.

Przypisy:

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na XXIII Kongresie Europejskiego Towarzystwa Socjologii Wsi, Vaasa 2009 (Finlandia). Wersja angielskojęzyczna została opublikowana w specjalnym tomie „Przeglądu Socjologicznego”.

Bibliografia:

- ALDRIDGE A. (2006), *Rynek*. Warszawa: Wyd. Sic!
- BARTHELEMY P. A., VIDAL C. (2006), *Rural Realities In the European Union*.
http://europa.eu.int/comm/agriculture/envir/report/en/rur_en/report_en.htm.
- BRYDEN J., ARANDIA A., JOHNSON T. (2008), *Theoretical and Policy Background to the Top-Mard Project*.
Dostępny na: ageconsearch.umn.edu/bitstream/6396/2/pp08br20.pdf.
- CLOKE P. (2006), *Conceptualizing Rurality*. [w:] P. Clocke, T. Marsden, P. H. Mooney (red.) *Handbook of Rural Studies*. Londyn: Sage Publications.
- BURAVOY M. (2007), *The Future of Sociology*. Dostępny na:
<http://gms.sysu.edu.cn/xiagum/lilunfang.htm>.
- DOMAŃSKI H. (1997), *Mobilność i hierarchie stratyfikacyjne*. [w:] H. Domański, A. Rychard (red.) *Elementy nowego ładu*. Warszawa: Wyd. IFiS PAN.
- GORLACH K. (2009), *W poszukiwaniu równowagi. Polskie rodzinne gospodarstwa rolne w Unii Europejskiej*.
Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- GORLACH K. (2001), *Świat na progu domu. Rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce w obliczu globalizacji*.
Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- GORLACH K. (1995), *Chłopi, rolnicy, przedsiębiorcy. „Kłopotliwa klasa” w Polsce postkomunistycznej*.
Kraków: Universitas.
- GORLACH K., DRĄG Z., NOWAK P. (2004), *Ku wsi zdezagryzowanej*. „Studia Socjologiczne” nr 1/2004.
- HALAMSKA M. (2009), *Zasoby własne wsi a zewnętrzne programy rozwoju. Na przykładzie zależności kapitał społeczny -PP LEADER +*. „Wieś i Rolnictwo” nr 3, s. 9-28.
- HALFACREE K. H. (1993), *Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural*.
„Journal of Rural Studies” vol. 9/1.
- HALFACREE K. (2006), *Rural Space: constructing a Three-fold Architecture*, [w:] P. Clocke, T. Marsden, P. H. Mooney (red.) *Handbook of Rural Studies*. Londyn: Sage Publications.
- HOWE K. S. (2005), *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Europie: kwestia zrównoważenia*. [w:] K. Zawalińska (red.) *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów europejskich*. Warszawa: IRWiR PAN.
- KAHILA P. *New Rural Residents: Interaction between Rural Space and Urban Demand*.
www.chydenius.fi/chydenius/arkisto/tapahtuma/motesarena/kahila.doc.
- KAHILA P., RINNE-KOSKI K. (2005), *Pojęcie elastycznego stylu życia: ramy i zagadnienia teoretyczne*. [w:] K. Zawalińska (red.) *Rozwój obszarów wiejskich. Doświadczenia krajów europejskich*. Warszawa: IRWiR PAN.

- KOCIK L. (2001), *Trauma i eurosceptycyzm polskiej wsi*. Kraków: Wyd. UJ.
- Raport o rozwoju społecznym Polska 2000. Rozwój obszarów wiejskich*. Warszawa: undp.
- MACNAGHTEN PH., URRY J. (2005), *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie*. Warszawa: Wyd. Scholar.
- MARINI B., MOONEY P. H. (2006), *Rural economies*. [w:] P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Londyn: Sage Publications, s. 91-103.
- MUSIAŁ W. (2007), *Dezagraryzacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*. „Wieś i Rolnictwo” nr 3, s. 29-43.
- PERKINS H. C. (2006), *Commodification: Re-resourcing rural areas*. [w:] P. Cloke, T. Marsden, P.H. Mooney (red.) *Handbook of Rural Studies*. Londyn: Sage Publications, 243-257.
- REFSGAARD K. (2009), *Modelling agriculture, sustainable rural development and quality of life*. Dostępny na: www.eese2009.si/.../Bryden%20-%20Modelling%20Rural%20Social%20Economic.pdf.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, (2008). Warszawa: GUS.
- RYCHARD A. (2006), *Kapitał społeczny a instytucje*. [w:] H. Domański, A. Ostrowska, P. Sztabiński *W środku Europy?* Warszawa: Wyd. IFiS PAN, s. 201-219.
- RYCHARD A. (2004), *Konsumenci, obywatele, populści: czy rynek może pomóc demokracji?* [w:] H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard (red.) *Niepokoje Polskie*. Warszawa: IFiS PAN, s. 171-190.
- SZTOMPKA P. (2000), *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa: ISP PAN.
- WARD N. (1993), *The Agricultural Treadmill and the Rural Environment In the Post-Productivist Era*. „Sociologia Ruralis” No. 33.
- WILKIN J. (2005), *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji*. [w:] A. Rosner (red.) *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. Warszawa: IRWiR PAN.
- WILSON G.A. (2001), *From Productivism to Post-productivism...and Back Again? Exploring the (Un)changed Natural and Mental Landscapes of European Agriculture*. „Transactions of the Institute of British Geographers” Vol. 26/1.
- ZIÓŁKOWSKI M. (2005), *Utowarowanie życia społecznego a kapitały społeczne*. [w:] W. Wesolowski, J. Włodarek (red.) *Kregi integracji i rodzaje tożsamości. Polska Europa Świat*. Warszawa: Wyd. Scholar.